

І.Л. Покровська

Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

ДЖЕРЕЛА ВИНИКНЕННЯ СИНОНІМІЇ У СУЧАСНІЙ ТУРЕЦЬКІЙ МОВІ

Синонімічна система кожної мови є самобутньою та неповторною. Вона створюється поступово шляхом історичного розвитку та збагачення її лексичного складу. Хоча явище синонімії і належить до досить розробленої сфери семантичних відношень мови, воно залишається дискусійним питанням сучасної лінгвістичної науки. Не існує навіть однозначного визначення поняття синонімів. Адже визначились різні класифікації і підходи до цього багатогранного та досить неоднозначного мовного явища. Синоніми поділяються на тотожні за значенням (абсолютні), близькі за значенням (ідеографічні, або смислові). За словником лінгвістичних термінів Д.І.Ганича та І.С.Олійника, абсолютні синоніми – це слова, тотожні за значенням і стилістичним забарвленням: *кавалерія, кіннота; чорногуз, лелека, бусол; майдан, площа* [1985: 250]. Дещо іншої позиції дотримувався І.К.Білодід: “Існує відмінність у сфері вживання й таких тотожних за значенням слів, як *борошно* й *мука*, *лелека* й *бусол* тощо, бо перші з них є надбанням літературної мови, а вживання других обмежене і локально, і стилістично” [1973: 85-86]. Ідеографічні синоніми різні дослідники також характеризують по-різному: як близькі або подібні за значенням (О.С.Ахманова, Р.Л.Будагов), або як тотожні за значенням (С.Г.Бережан, О.Д.Григорьєва). Можна погодитися з О.І.Нечитайло, що найбільш переконливою є думка О.П.Євгенєвої, про те, що синоніми слід розглядати як слова, що виражають одне поняття, підкреслюючи різні його сторони, різні його ознаки [1987: 10].

Турецькі дослідники синонімії розрізняють абсолютну синонімію, що позначається двома термінами: *tam eşanlamlılık* (букв. повна синонімія, термін Догана Аксана [2005: 79]) і *eşanlamlılık* (anlamdaşlık) (букв. синонімія, термін Мухіттіна Більгіна [2002: 50]), та синонімію близьких за значенням слів: *yakın anlamlılık* (досл. близька синонімія, термін Мухіттіна Більгіна [Bilgin Muhittin 2002: 50]).

Корпус синонімів турецької мови, як і будь-якої іншої, постійно поповнюється. Джерелами збагачення синоніміки турецької мови виступають запозичення, діалектизми, архаїзми, неологізми, жаргонізми, перифрази, евфемізми та фразеологізми. Об'єктом цього дослідження є джерела виникнення синонімів сучасної турецької мови.

Актуальність дослідження визначається як загальнолінгвістичною тенденцією до вивчення мовної картини світу кожного народу, в якій синонімія посідає одну з провідних позицій, так і недостатньою висвітленістю у сучасній українській тюркології питань джерельної бази динаміки синонімії сучасної турецької мови. Окремі аспекти синонімії на матеріалі тюркських мов розглядалися в працях В.Месутова та С.О.Орлова. Праця В.Месутова висвітлює загальні питання синонімії туркменської мови [1962], тоді як праця С.О.Орлова, виконана на матеріалі турецької мови, акцентує увагу лише на запозиченій лексиці та її еквівалентності станом на кінець 70-х років минулого століття [1977]. Нещодавно в Інституті країн Азії та Африки при Московському університеті О.Г.Володіна захистила дисертацію, присвячену лексичним запозиченням з англійської мови у турецькій мові, виконану на матеріалі періодики [2007].

Мета ж цієї роботи полягає у дослідженні джерел збагачення турецької синонімії. Досягнення визначеної мети передбачає виконання таких завдань:

- 1) класифікувати синоніми в аспекті походження запозичень;
- 2) зазначити закономірності використання архаїзмів та неологізмів у якості синонімів загальноновживаних лексем;

3) охарактеризувати стилістичні відтінки синонімів на матеріалі жаргонізмів і діалектизмів;

4) встановити умови використання перифразів, евфемізмів та фразеологізмів замість синонімічних їм лексем.

Наукова новизна роботи полягає у розробці теоретичних засад синонімії, власного авторського підходу до проблеми класифікації джерел походження синонімів, підборі українських варіантів перекладу до турецьких синонімів. Дослідження виконане на матеріалі словників синонімів турецької мови, виданих протягом останніх років [Tuğlacı Pars 1995; Yalın Özcan 2006], тлумачного словника Мехмета Догана [2005] та турецько-російського словника О.М. Баскакова [1998].

Найбільш активним джерелом розвитку абсолютної синонімії в турецькій мові є запозичення з різних мов.

У турецькій мові, що тривалий час розвивалася під потужним впливом арабської та перської мов, кількість запозичень з цих мов у часи Османської імперії доходила до 90% [Кононов О.М. 1956: 9]. І хоча відбувається обмеження сфер функціонування певних пластів іншомовних запозичень, розширення функціональних можливостей раніше нелітературної і нової власне – турецької лексики” [Орлов, 1977: 5], певна кількість арабізмів та фарсизмів настільки міцно увійшла в турецьку літературну мову, що функціонує на рівні з власне тюркськими словами. У цьому контексті абсолютні синоніми можна поділити на такі групи:

1)) арабізм – арабізм: *akilli* (а.) – *zeki* (а.) [Tuğlacı Pars 1995: 5] – *розумний, асауір* (а.) – *tuhaf* (а.) [Tuğlacı Pars 1995: 5] – ‘дивний, незрозумілий’, *ala* (а.) – *fevkalade* (а.) [Tuğlacı Pars 1995: 5] – ‘чудовий, прекрасний’;

2) власне – тюркське слово – фарсизм: *aheste* (п.) – *yavaş, ağır* [Tuğlacı Pars 1995: 7] – ‘повільний, нешвидкий’;

3) власне – тюркське слово – арабізм: *akim* (а.) – *kısır, verimsiz* [Tuğlacı Pars 1995: 8] – ‘неродючий’, *acemi* (а.) – *beceriksiz, bilgisiz* [Tuğlacı Pars 1995: 5] – ‘невмілий’;

4) арабізм – фарсизм: *basit* (а.) – *sade* (п.) [Tuğlacı Pars 1995: 28] – ‘простий’.

Перші дві групи, що представляють синоніми, у яких одне слово – власне тюркське, а інше – запозичення, поділяються на два підтипи: а) тюркські еквіваленти, які витіснили з літературної мови іншомовні запозичення: *kısır* (букв. ‘неродючий’) використовується замість його арабського відповідника *akim*; *yavaş* (букв. ‘повільний’) – замість його перського відповідника *aheste*; б) тюркські еквіваленти, які використовуються як синоніми відповідних іноземних запозичень: *acemi* (а.) та *beceriksiz* (букв. ‘невмілий’), *bakır* (а.) та *el değmemiş* (букв. ‘незайманий (про ліс)’) уживаються паралельно. Поруч з арабізмами та фарсизмами можна визначити й інше джерело виникнення абсолютних синонімів – це запозичення з європейських мов. Серед європеїзмів у турецьку мову першими увійшли запозичення з грецької мови (XI-XV ст.), які потрапили у турецьку мову в часи завоювання османами Малої Азії. У “Сучасному словнику” (“Güncel Sözlük”), виданому Турецьким лінгвістичним товариством, налічує понад 400 запозичень з грецької мови (тур. Rumca kelimeler). Переважно це лексика, пов’язана з грецькою матеріальною культурою (землеробством, мореплаванням, рибальством: *istakoz* – зоол. ‘омар’, *liman* – ‘порт’, *izmarit* – зоол. ‘морський карась’), релігією (*Hristiyan* – ‘християнин’, *kilise* – ‘церква’, *manastır* – ‘монастир’). Запозичення з французької мови потрапили до турецької в епоху Танзимату, і їхня частка доволі значна – 5260 слів (за даними розглядуваного словника). Щоправда, серед них досить багато лексем, які є грецизмами за походженням, але в турецьку мову потрапили через посередництво французької. Наприклад, лексема *alfabe* (франц. alphabet) походить від давньогрецьких слів *álfa* та *bēta* – назви перших літер грецького алфавіту, але автори зазначеного словника зараховують його до запозичень з французької мови. Останнім часом у турецькій мові активно почали з’являтися запозичення з англійської мови. Зокрема, надзвичайно багато запозичень з англійської мови у політичній, економічній, спортивній та комп’ютерній термінології. Негативним фактором активності англійсь-

ких запозичень на нинішньому етапі є те, що вони міцно входять у життя і досить часто використовуються замість відповідних турецьких еквівалентів. Так, наприклад, замість турецького слова *tam* все частіше використовується його англійський відповідник *full*, що в турецькому варіанті звучить як «фуль» (написання *ful*): *Ful gün mü çalışıyorsun?* замість *Tam gün mü çalışıyorsun?* – ‘Ти працюєш цілий день?’ *Öğleden sonra fri olacağım* замість *Öğleden sonra boş olacağım* – ‘Після обіду я буду вільний’. Як зазначає О.Г.Володіна, в останні роки в турецькій мові англіцизми з’являються дедалі частіше, поширюючись “...винятково через засоби масової інформації. Погано перекладені на турецьку мову фільми, книги, статті і тому подібне стають джерелом поширення таких виразів...” [2007: 16]. Прикро, що англіцизми активно замінюють тюркізми, що зводять нанівець зусилля Турецького лінгвістичного товариства, які були докладені для заміни багатьох арабізмів та фарсизмів власне – тюркською лексикою.

Звичайно, до європеїзмів у турецькій мові слід віднести й інтернаціоналізми – слова, що вживаються в багатьох, часом неспоріднених, мовах, де зберігають близькість або спільність своєї семантики та фонетико-морфологічної будови. Такі запозичення можна поділити на жанрово-семантичні підгрупи: терміни з різних галузей науки (*pasif* (фр.) – *edilgen* (укр. ‘пасивний (про стан)'), *paralel* (фр.) – *koşut* (‘паралельний’), *absolu* (фр.) – *mutlak*, *salık* (укр. ‘абсолютний’), *amorf* (фр.) – *biçimsiz* (укр. ‘аморфний’), назви кольорів (*gri* (фр.) – *boz* (укр. ‘сірий’), *kül rengi* (укр. ‘попелястий’), *bej* (фр.) – *sarıya çalan açık kahverengi* (укр. ‘світло-коричневий колір з відтінком жовтого’), пов’язаність з певним народом (*alamaroken* (фр.) – *Fas tarzlı* – ‘помарокканському’, *alagrek* (фр.) – *Yunan usulü* – ‘по-грецькому’, *alafranga* (італ.) – *Frenk tarzında* – ‘на європейський манер’, *alaturka* (італ.) – *Türk tarzında* – ‘по-турецьки’, ‘в турецькому стилі’).

Деякі запозичені еквіваленти турецьких слів є більш вживаними, ніж їх турецькі відповідники, а слово французького походження *bej* не має абсолютного синоніма в турецькій мові і передається в тлумачному словнику за допомогою описової конструкції ‘світло-коричневий колір з відтінком жовтого’ подібно до кольоратива грецького походження *filizi*, що у тлумачному словнику Мехмета Догана тлумачиться як *filiz, sürgün renginde; sarımsı açık yeşil* [Doğan Mehmet 2005: 427] – *колір паростка, молодого ростка; жовтуватий світло-зелений колір*.

Нерідко запозичення з європейських мов настільки міцно ввійшли у розмовну турецьку мову, що їх майже неможливо вирізнити в потоці автохтонної лексики: *efendi* (грец.) – *görgülü* (укр. ‘тактовний, ввічливий’), *komik* (фр.) – *gülünç* (укр. ‘смішний’).

Значна кількість прикметників турецької мови утворюється від запозичених з інших мов іменників за допомогою власне – тюркських словотвірних афіксів: *kabiliyetli* (укр. ‘здібний’) – від основи іменника *kabiliyet* (укр. ‘здібність’) та афікса *-li* (синонім *yetenekli*), *kabiliyetsiz* (укр. ‘необдарований’) – від основи того самого іменника та афікса *-siz* (синонім *yeteneksiz*). У словнику Мехмета Догана походження цих лексем позначається як [A.T.s.] [Doğan Mehmet 2005: 665] – арабсько-тюркський прикметник.

Турецька синонімія поповнюється не лише шляхом запозичення, а й за рахунок власних мовних ресурсів, зокрема архаїзмів, неологізмів, жаргонізмів та діалектизмів. Так, лексема *akbaba* – укр. ‘старий’, букв. – ‘білий’, (тобто “сивий”) батько [Tuğlacı Pars 1995: 8] поступово була майже повністю замінена на лексему *yaşlı* (укр. ‘старий’, букв. ‘у віці’) [Tuğlacı Pars 1995: 8]. В ізмірському діалекті (тур. İzmir lehçesi) синонімом до лексеми *simit* (укр. ‘бублик’) є слово *gevrek*, що у турецькій літературній мові має варіант перекладу ‘крихкий’, а до лексеми *incir* (укр. ‘інжир’) – слово *yemiş*, що у літературній мові перекладається як ‘фрукти’ [http://www.3harf.com/236360.html]. Слід зазначити, що ці синоніми відрізняються сферою свого вживання: архаїзми залучаються в разі історичних ремінісценцій, у історичних текстах та хроніках, неологізми – в художній літературі, переважно на позначення нових реалій життя, діалектизми – у діалектному середовищі, жаргонізми – в соціальних та професійних сферах.

Джерелом поповнення синонімії турецької мови художнього стилю є перифрази (від греч. *perífrasis* – описовий вираз, іносказання) – описові звороти мови, за допомогою яких передається зміст іншого слова чи виразу (наприклад, синонімом слова *kömür* (укр. ‘вугілля’) є вираз *siyah altın* – ‘чорне золото (про кам’яне вугілля)’ [БТРС 1998: 781]); евфемізми (від греч. *euphémia* – пом’якшений вираз) – слова чи словосполучення, які в завуальованій формі позначають назву певного предмета, явища, стану з відтінком пом’якшення значення (наприклад, синонімами лексеми *ölmek* (укр. ‘померти’) є словосполучення *hayata gözlerini yummak (kapamak)* [Yalım Özcan 2006: 189] (букв. ‘заплющити (закрити) очі на життя’) та *ahrete gitmek* [Yalım Özcan 2006: 189] (укр. ‘відійти у потойбічний світ’); фразеологізми (наприклад, до слова *küçük* наводиться понад двадцять фразеологізмів, які синонімізуються лише в поєднанні з певними іменниками: *biblo gibi [kız]* [Yalım Özcan 2006: 167] (букв. ‘як дрібничка (дівчина)’ – ‘маленька, тендітна (дівчина)’, *boncuk gibi [göz]* [Yalım Özcan 2006: 167] (букв. ‘як намистина (око)’ – ‘маленьке (око)’, *kutu gibi [ev]* [Yalım Özcan 2006: 167] (букв. ‘як коробка (будинок)’ – ‘маленький, але зручний, охайний (будинок)’ та ін.).

Таким чином, джерелами виникнення турецьких синонімів є запозичення з арабської, перської та європейських мов, словотвір, при якому афікси тюркського походження поєднуються з основами іншомовного походження, архаїзми, неологізми, діалектизми, жаргонізми, перифрази, евфемізми та фразеологізми. Вибір тієї чи іншої мовної одиниці залежить від стилістичних особливостей та емоційного забарвлення тексту чи фрагмента мовлення. Надзвичайно багатими на синоніми є тексти художнього стилю, де на першому місці стоїть краса та метафорична образність слова, необхідність уникнення повторів.

Серед основних перспектив подальших досліджень є вивчення джерел виникнення синонімів у різнопланових турецьких термінологічних системах, визначення ролі синонімів у формуванні мовної картини світу турецького народу.

Література:

1. БТРС. *Большой турецко-русский словарь* / Ред. Баскаков А.Н. и др. – М., 1998. – 966 с.
2. *Володина Е.Г.* Лексические заимствования из английского языка в современном турецком языке (на материале периодики). Автореферат дисс... канд. филол. наук. – М., 2007.
3. *Ганич Д.І., Олійник І.С.* Словник лінгвістичних термінів. – К., 1985.
4. *Коновов А.Н.* Грамматика современного турецького литературного языка. – М.-Л., 1956. – 252 с.
5. *Лагутина А.В.* Абсолютне синонимы в синонимической системе языка / Лексическая синонимия. Сборник статей. – М., 1967. – с. 121-129.
6. *Месутов В.* Синонимы в современном туркменском языке. Автор. дисс... канд. филол. наук. – М., 1962.
7. *Нечитайло О.І.* Синоніми в лексикографії. – К., 1987. – 131 с.
8. *Орлов С.А.* Проблемы эквивалентов заимствованной лексики. Автор. дисс... канд. филол. наук. – М., 1977.
9. *Bilgin M.* Anlamdan anlatıma Türkçemiz. – Ankara, 2002. – 657 s.
10. *Doğan Aksan.* Anlambilim konuları ve Türkçenin anlambilimi. – Ankara, 2005. – 232 s.
11. *Doğan Mehmet.* Büyük Türkçe Sözlük. – İstanbul, 2005. – 1426 s.
12. *İzmir şivesi.* <http://www.3harf.com/236360.html>.
13. *Nişanyan Sevan.* Sözlerin Soyağacı. Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü. 3.basım. – Ankara. – 724 s. 14. *Tuğlacı Pars.* Türkçede Anlamdaş ve Karşıt Kelimeler Sözlüğü. İstanbul: İnkılap Kitabevi, – 140 s.
15. *Türkçede Batı Kökenli Kelimeler Sözlüğü* <http://tdkterim.gov.tr/bati/>
16. *Yalım Özcan.* Türkçede Yakın ve Karşıt Anlamlılar Sözlüğü. – Ankara, 2006. – 706 s.